

УДК 1(091): 16

ББК 87.3

Андрій Синиця

ЛОГІКО-ЛІНГВІСТИЧНІ ПЕРЕДУМОВИ ПРАГМАТИЧНОГО ПОВОРОТУ В АНАЛІТИЧНІЙ ФІЛОСОФІЇ

Через призму дистинкцій формального і природного, статичного і динамічного, семантичного і прагматичного проаналізовано основні здобутки логіки і лінгвістики, що мали вирішальне значення для прагматичного повороту в аналітичній філософії.

Ключові слова: прагматичний поворот, аналітична філософія, мова, мовлення, комунікація.

У 60–70-х рр. ХХ ст. в аналітичній філософії відбувся прагматичний поворот у дослідженні мови, специфіку якого можна визначити як вивчення мови через призму суб'єктивних та інтерсуб'єктивних чинників її вживання. Мова перестала бути самостійним, статичним елементом структури мислення й стала розглядатись як складна динамічна система з розгалуженою мережею зв'язків, що охоплюють позалінгвістичні фактори вживання мови, зокрема соціальні, психологічні, когнітивні аспекти організації природної мови в процесі комунікації між людьми, які значною мірою впливають на процес формування значень мовних виразів.

Витоки прагматичного повороту в аналітичній філософії насамперед пов'язують із міркуваннями Л.Вітгенштайна, сформованими ним у пізній період творчості (1929–1951). Завдяки Л.Вітгенштайну мова стала розумітись як “форма соціального життя”, специфічна діяльність, що нерозривно пов'язана з іншими формами діяльності. Кожен вид діяльності став розглядатись як такий, що має свою специфічну “логіку” та власну мову. Ідеї прагматики “пізнього” Л.Вітгенштайна знайшли свій подальший розвиток у творчості таких відомих філософів-аналітиків, як Г.Енскомб, Дж.Остін, Дж.Серл, П.Стросон, П.Грайс, Дж.Ліч та ін. Проте сьогодні не до кінця зрозумілим видається питання про те, що спричинило власне становлення прагматичного повороту в аналітичній філософії. На нашу думку, здебільшого такий поворот був пов'язаний із кардинальними змінами, яких зазнали в першій половині ХХ ст. логіка та лінгвістика.

Метою статті є аналіз тих здобутків логіки й лінгвістики, що стали підґрунтям прагматичного повороту в аналітичній філософії. Дослідження цього питання дасть змогу зрозуміти, чому в аналітичній філософії перестали конструювати ідеальні (формальні) мови, що досліджували мову лише на рівнях синтаксису й семантики, а все більше цікавилися живою розмовною мовою (прагматичним аспектом мови).

Сутність переходу від традиційних (формалістських) семантичних концепцій мови до нових (прагматичних) виявимо на основі аналізу таких трьох дистинкцій: 1) формального і природного; 2) статичного і динамічного; 3) семантичного і прагматичного.

Дистинкція формального і природного

Усвідомлення обмеженості й недосконалості формальних систем, утрата визначеності на сучасному рівні розуміння фундаментальних проблем науки були доведені вченими різних галузей знань приблизно в один і той же час – наприкінці 1920-х – на початку 1930-х рр. Так, у фізиці 1927 р. В.Гейзенберг сформулював принцип невизначеності, згідно з яким неможливо одночасно виміряти координати та імпульси квантових об'єктів (що можна без проблем зробити для інших об'єктів), тобто неможливо ствердити, чи даний об'єкт поводить себе як елементарна частинка, чи як хвиля.

В іншій галузі науки – математиці – 1931 р. К.Гедель довів дві знамениті теореми про принципову недосконалість (неповноту) будь-яких формальних систем. Згідно з першою теоремою про неповноту, у будь-якій несуперечливій формальній теорії існує твердження, яке засобами цієї теорії не можна ні довести, ні спростувати. Згідно з другою теоремою, несуперечливість певної теорії не може бути доведена засобами цієї теорії.

Значення теорем Геделя про неповноту полягало в тому, що вдалося довести неможливість тотальної формалізації й поставити під сумнів спроби багатьох учених (Б.Рассела, А.Н.Уайтхеда, Д.Гільберта) віднайти єдину аксіоматику для обґрунтування основ математики. З методологічного погляду теореми Геделя про неповноту доводять недосконалість фундаментальних теорій, адже кожна з них є суперечливою або недостатньою для розв'язання власних проблем.

У галузі логіки А.Тарський 1931 р., незалежно від К.Геделя, отримав результат, який для логіки в широкому значенні аналогічний результату К.Геделя для математики чи принципу невизначеності В.Гейзенберга для фізики. Так, А.Тарський довів, що для будь-якої достатньо могутньої формальної системи істинність висловлювань системи невизначена в рамках самої цієї системи. Окрім того, на думку А.Тарського, у природній мові неможливо побудувати правильне семантичне визначення виразу “істинне висловлювання” (тобто “висловлювання, яке говорить, що стан справ є таким, і стан справ справді є таким” [7, с.14]), оскільки в ній неможливо уникнути семантичних антиномій, тобто парадоксальних висловлювань на зразок “Я брешу”. Як відомо, наприкінці ХХ ст. Я.Хінтікка поставив під сумнів твердження про неможливість виразу предиката істини засобами досліджуваної мови.

Відмітимо, що критика виражальних можливостей формальних систем була не єдиним чинником, що вплинув на зацікавлення дослідженням природної мови. Доцільно відмітити й розвиток самої логічної теорії, у якій відбулася критика принципу двозначності, по-новому витлумачили смисл логічних сполучників, розширили основні логічні сфери, у тому числі й переглянули розділи традиційної логіки. Так, 1920 р. Я.Лукасевич розробив першу систему багатозначної логіки, а 1921 р. Е.Л.Пост запропонував систему багатозначної логіки, у якій будь-який вираз міг набувати безкінечного числа значень істинності. 1918 р. К.І.Льюїс у “Дослідженні символічної логіки” запропонував нове тлумачення смислу логічних сполучників (матеріальної імплікації). У цьому творі закладено початки модальної (алетичної) логіки – розділу символічної логіки, що оперує модальностями на зразок “можливо”, “необхідно”, “обов'язково”, “дозволено” тощо. З допомогою цих модальностей у мові виражено особливий тип зв'язку між предметом і певною ознакою, уточнено відношення одного до іншого. Аналіз модальних висловлювань розширив виражальні можливості символічної логіки, наблизив її до практики вживання буденної мови й можливості її аналізу.

Активний розвиток логічних досліджень засвідчив, що хоча, з одного боку, формальні системи за своєю суттю є недосконалими й обмеженими, проте, з іншого боку, виражальні засоби логіки є маловивченими й непристосованими до потреб дослідження природної мови. З часом методи й засоби формальних досліджень ставали все більше пристосованими до потреб природної мови. Мабуть, не випадково, що Л.Вітгенштайн, знаючи безперечно про ті тенденції, які намітилися в природознавстві, математиці й логіці (адже він активно взаємодіяв із членами неопозитивістського Віденського гуртка, які розвивали проблематику цих наукових галузей), правильно окреслив напрям розвитку аналітичної філософії – як вивчення можливостей природної мови.

Дистинкція статичного і динамічного

Мова як статична знакова система набуває, на нашу думку, динамічного виміру у двох випадках – у процесі мовлення й у процесі мисленнєвої діяльності. Ідея розрізнення мови й мовлення була обґрунтована в лінгвістичному структуралізмі, дистинкція мови й мислення найчіткіше була осмислена завдяки формулюванню в 1930-х рр. гіпотези лінгвістичної відносності.

Розвиток наукових знань (фізики, символічної логіки, філософії неопозитивізму) на початку ХХ ст. вплинув на формування нових напрямів наукового аналізу в лінгвістиці, зокрема структуралізмі. У структуралізмі мова розглядається як визначена

структурована система знаків (мовних одиниць і категорій), що функціонує на основі синтаксичних правил їх поєднання й семантичних правил вживання, тобто приписування акустичним виразам поняттєвого змісту. Формальна дескрипція мови з погляду структуралізму наближена до зразків математичних наук.

Засновником структуралізму є швейцарський учений Ф. де Соссюр. 1916 р., уже після смерті Ф. де Соссюра, його учні А. Сеше та Ш. Баллі на основі власних конспектів і реконструкції архівних матеріалів свого вчителя опублікували “Курс загальної лінгвістики”, поява якого ознаменувала новий етап у загальному мовознавстві й гуманітарних науках, зокрема у філософії.

Основними ідеями “Курсу загальної лінгвістики”, які, на наш погляд, мали резонанс у філософії, були такі:

1) розподіл лінгвістики на зовнішню (яка вивчає умови існування мови) і внутрішню (яка вивчає властивості самої мови);

2) розгляд мови не як субстанції, а як форми, що являє собою систему чи структуру відмінностей;

3) аналіз мовного знака як єдності позначеного (поняття) і позначення (акустичного образу);

4) визнання вагомими факторами утворення значення значеннєвих зв'язків із позначеним і семантичної вартості (що залежить від знакового контексту, тобто тої мовної ситуації, у якій ужито певний знак);

5) дослідження мовознавства як частини семіології (науки про знаки).

Окрім того, однією з ключових ідей “Курсу загальної лінгвістики” Ф. де Соссюра, яка мала визначальне значення для становлення прагматичного повороту в дослідженні мови, був розподіл мовної діяльності на мовлення (*parole*) і мову (*langue*).

Мовна діяльність – це невід'ємна сфера людського існування, яка “має дві сторони: індивідуальну та суспільну, причому зрозуміти їх окремо одна від одної неможливо” [6, с.19]. На індивідуальному рівні мовна діяльність включає фізіологію й психологію мовлення, звуковий і психічний вияви. Мовлення – це акт волі й розуму, наскрізь індивідуальний, оскільки відображає неповторні комбінації мовних засобів, які застосовує мовець, щоб висловити власну думку. Разом із тим мовлення включає психофізичний механізм, з допомогою якого й можна уявити ці комбінації.

На суспільному рівні мовна діяльність виявляється у формі мови. З погляду структуралізму мова є системою мовних елементів, між якими існують асоціативні й сполучувані зв'язки (відношення). Наслідком цих зв'язків є звукові й значеннєві відмінності, з яких складається мова як сукупність думок, організованих у звуковій матерії.

Дослідженням структури мови на різних рівнях її функціонування, окрім Ф. де Соссюра, у 1920–1950-х рр. займалися й представники американського дескриптивізму, традиція якого сформувалася в результаті дослідження мов американських індіанців, побудова мовних картин світу яких суттєво відрізнялася від європейських семантичних стандартів. Спроба описати принципи функціонування цих мов, яку здійснили Е. Сепір та його учень Б. Л. Уорф, привела до формування гіпотези лінгвістичної відносності.

Так, уже у своїй праці 1921 р. “Мова: вступ до вивчення мовлення” Е. Сепір писав: “Ніхто не вірить, що навіть найскладніші математичні пропозиції, по суті, залежать від довільного набору символів, щоправда, неможливо припустити, що людський розум здатний дійти до такої пропозиції без символіки” [9]. Тобто він розумів, що між мовою й мисленням наявні чіткі системи взаємовпливів. Крім того, Е. Сепір був переконаний, що кожна мова є окремо взятою чітко організованою ієрархічною структурою, вибудованою на основі визначених правил, а тому спроба спроектувати одну мову за внутрішніми законами іншої невідмінно вплине на втрату внутрішніх змістових

зв'язків досліджуваної мови. Спосіб сприйняття світу залежить від тих мовних засобів, які людина засвоїла в процесі навчання рідній мові (мові певної етнічної спільноти).

В основі гіпотези лінгвістичної відносності знаходяться такі положення:

- 1) мовні конструкції на підсвідомому рівні визначають спосіб генералізації та систематизації досвіду;
- 2) граматики етнічних мов впливає на світосприйняття та інтерпретацію фактів дійсності;
- 3) кожна мовна картина світу є неповторною, її не можна редукувати до інших мовних картин світу;
- 4) мова визначає правила мислення та норми поведінки;
- 5) кожна мова має свою логіку.

Критика гіпотези лінгвістичної відносності стосувалася в основному абсолютизації ролі природної мови. На зміну гіпотезі лінгвістичної відносності Г.Брутян запропонував гіпотезу лінгвістичної додатковості, згідно з якою мовна картина світу й концептуальна (наукова) картина світу взаємодоповнюють одна одну. Г.Брутян визначив концептуальну картину світу як “не лише знання, яке виступає результатом мисленнєвого відображення дійсності, але і як підсумок чуттєвого пізнання у знятому вигляді, що міститься в логічному пізнанні” [3, с.108]. Адже, наприклад, хоча в природній мові й зафіксовано вирази на зразок “Сонце сходить на сході”, “Сонце заходить на заході”, наука коригує таке наївне (споглядальне) розуміння системою експериментальних доведень геліоцентризму.

Обґрунтування дистинкції мови і мовлення, мови і мислення мали своїм наслідком звернення уваги дослідників на вивчення динамічної складової мови – її вживання мовцем у певній комунікативній ситуації. Усе це призвело до подальшого розділення семантичних і прагматичних аспектів функціонування мови й відповідної розробки термінології.

Дистинкція семантичного і прагматичного

Дистинкція семантичних і прагматичних мовних явищ (зв'язків) з'явилася тоді, коли стало зрозуміло, що відношення мова–світ не можна виразити лише з допомогою логіко-семантичних засобів; будь-яке осмислення фактів дійсності є наскрізь антропоцентричне й залежить від рівня знань, характеру зацікавлень, емоційних і когнітивних станів суб'єктів комунікації тощо.

Розрізнення семантики й прагматики в аналітичній філософії полягало в конституюванні таких положень:

- 1) семантика орієнтована на пошук “смыслових інваріантів”, значення яких залежить від контекстуального вираження; прагматика досліджує одиничні ситуативні випадки вживання мовних виразів;
- 2) семантику можна виразити за допомогою чітких правил (граматики) й узагальнити до рівня “теоретичних конструктів”; прагматика апелює до рівня емпірії, її правила – це не завжди однозначні стратегії, принципи нормативного, риторичного характеру;
- 3) семантичні компоненти стверджуються (їх можна заперечити); прагматичні компоненти – виражаються (і не підлягають запереченню, оскільки реалізуються на рівні внутрішнього світу людини);
- 4) семантика – це звернення до внутрішньої структури повідомлення; прагматика – до його зовнішніх умов: осіб мовця й слухача, просторових і часових індексів спілкування, особливостей комунікативної ситуації тощо. Об'єктом прагматичних досліджень, як слушно зазначає Дж.Ліч, “має бути вивчення значення в його відношенні до мовленнєвої ситуації та загальних умов комунікативного вживання мови... У цьому прагматика відрізняється від семантики” [8, с.13].

Окрім того, розрізнення семантики й прагматики можна провести на рівні окремих логіко-лінгвістичних категорій, наприклад, у контексті семантики – ідеться про значення (як статичний елемент), у контексті прагматики – про вживання мовного виразу (як динамічний елемент, який може змінюватися залежно від ситуації й осіб комунікантів) тощо. Прагматичне значення, тобто те, що людина має на увазі, висловлюючи певний мовленнєвий акт, не тотожне семантичному, оскільки забарвлене низкою психічних, психологічних, соціально-культурних чинників тощо. Прагматичне значення набуває ще більшої ситуативно-суб'єктивної неповторності, коли стає пресупозицією (презумпцією) у спілкуванні.

Термін “пресупозиція” розуміють двояко: у широкому значенні як спільний фонд знань учасників спілкування про світ, його будову, місце людини у світі (макрорівень) чи про особливість конкретної комунікативної ситуації (мікрорівень); у вузькому значенні як імпліцитну складову мовленнєвого акту, яка має бути істинною, оскільки в протилежному випадку мовленнєвий акт буде визнано недоречним або безглуздим.

Аналіз поняття пресупозиції (презумпції) призводить до його поділу на семантичну й прагматичну. Так, Є.Падучева зазначає, що “семантична презумпція висловлювання S – це судження, яке слухач повинен вважати істинним, щоб висловлювання S було для нього осмисленим; а прагматична презумпція – це судження, яке для слухача має бути не лише істинне, але й відоме” [4]. Прагматична пресупозиція стосується уявлень мовця про контекст спілкування, особу адресата, умови успішності мовленнєвого акту. Порушення прагматичної пресупозиції призводить до комунікативних невдач (непорозумінь).

Пресупозиції слід відрізнити від інших імпліцитних компонентів смислу повідомлень: асерції (частини висловлювання, що не підлягає дії заперечення), імплікації (наслідку, який можна вивести з висловлювання) та імплікатур дискурсу (наслідків, які виводяться з контексту спілкування завдяки знанню постулатів і конвенцій комунікації). Особливістю імплікатур, як зауважує Ф.Бацевич, є те, що “адресат «добуває» потрібний зміст, спираючись на комунікативну, а не на мовну компетенцію” [2, с.100]. Конвенціональні імплікатури відрізняються від пресупозицій тим, що не є частиною загального фонду знань мовців, орієнтовані на мовця, їх не можна відмінити й вони, на відміну від пресупозицій, не змінюють загальні знання.

Усі ці прагматичні засоби комунікації детально проаналізовані в лінгвістиці. Однак розвиток лінгвістики засвідчив, що, окрім вербальних засобів передачі смислів (інформації), у комунікації важливу роль відіграють невербальні сигнали (інтонації, темп, тембр, паузи), паравербальні засоби (жести, міміка, рухи зіниць, посмішки, рукостискання), засоби проксемики (відстань між мовцями, взаєморозташування робочих місць), а також, як не дивно, саме мовчання. Як зазначає О.С.Радіонова, “мовчання – одна із форм людської комунікації... своєрідна мовленнєва реальність, що має свою мету, план вираження і план змісту” [5, с.121]. Тобто мовчання не тотожне тиші, воно є окремим видом мовленнєвих актів.

Таким чином, прагматичний аспект мови найповніше проявляє себе в процесі комунікації й пов'язаний із впливом суб'єктів комунікації один на одного. Прагматика – це те, що стоїть за мовленням, що спричиняє формулювання того чи іншого мовленнєвого акту. Н.Арутюнова в статті “Прагматика” [1, с.389–390] серед основних прагматичних аспектів спілкування виділила такі: 1) питання, пов'язані із суб'єктом мовлення; 2) питання, пов'язані з адресатом; 3) стосунки між учасниками спілкування; 4) ситуація спілкування.

Отже, можемо зробити висновок, що розвиток логічних і лінгвістичних досліджень суттєво вплинув на становлення прагматичного аспекту мови й необхідність його філософського осмислення. Серед основних ідей логіко-лінгвістичного характеру, що спричинили прагматичний поворот в аналітичній філософії, виділимо такі:

- дослідження категорій значення в логіці й відповідно збільшення кількості істиннісних значень висловлювань;
- вивчення особливостей висловлювань, які містять модальні оператори, що уможливило проведення логічних досліджень на рівні природної мови;
- залучення результатів семіотичних досліджень у логічному аналізі мови;
- критика виражальних можливостей формальних систем;
- розподіл на мову й мовлення;
- формулювання гіпотези лінгвістичної відносності та як наслідок – дистинкція мовного й мисленнєвого;
- дослідження екстралінгвістичних засобів фізіологічного, психічного й соціального характеру, суб'єктивного боку комунікації, контексту спілкування;
- розвиток лінгвістичної термінології (пресупозиції, імплікатури, фонд знань мовців) тощо.

Вищеподані логіко-лінгвістичні ідеї були, на наш погляд, передумовами прагматичного повороту в аналітичній філософії, проте зазнали й зворотного впливу з боку аналітичної філософії та отримали подальший розвиток у сферах логіки й лінгвістики.

1. Арутюнова Н. Д. Прагматика / Н. Д. Арутюнова // Лингвистический энциклопедический словарь. – М. : Советская энциклопедия, 1990. – С. 389–390.
2. Бацевич Ф. С. Вступ до лінгвістичної прагматики : підручник / Ф. С. Бацевич. – К. : Академія, 2011. – 304 с.
3. Брутян Г. А. Язык и картина мира / А. Г. Брутян // НДВШ. Философские науки. – 1973. – № 1. – С. 108–111.
4. Падучева Е. В. Понятие презумпции в лингвистической семантике [Электронный ресурс] / Е. В. Падучева // Режим доступа : <http://lexicograph.ruslang.ru/TextPdf1/presumption-77.pdf>.
5. Радионова Е. С. Семантика и прагматика молчания / Е. С. Радионова // Российский лингвистический ежегодник. – 2001. – Вып. 3. – С. 121–130.
6. Соссюр Ф. Курс загальної лінгвістики / Ф. де Соссюр. – К. : Основи, 1998. – 324 с.
7. Тарський А. Поняття істини в формалізованих мовах / А. Тарський. – К. : Стилос, 1998. – 154 с.
8. Leech G. N. Principles of pragmatics / G. N. Leech. – London ; New York : Longman, 1983. – 250 p.
9. Sapir E. Language : An Introduction to the Study of Speech [Electronic resource] / E. Sapir. – Access mode : <http://www.gutenberg.org/files/12629/12629-h/12629-h.htm>.

Using the distinctions of formal and natural, static and dynamic, semantic and pragmatic, the main achievements of logic and linguistics, which played a crucial role for the pragmatic turn in analytic philosophy are analysed.

Key words: *pragmatic turn, analytic philosophy, language, speech, communication.*

УДК [141.155+165.12]

ББК 87.212.2

Олександра Стебельська

РЕПРЕЗЕНТАЦІЯ ПРИРОДИ Й СУТНОСТІ СВІДОМОСТІ В ТЕОРІЯХ ЕВОЛЮЦІЙНОЇ ЕПІСТЕМОЛОГІЇ

У статті розглядаються проблеми, пов'язані з розумінням проблеми свідомості представниками еволюційної епістемології. Останні сприймають саму свідомість як продукт еволюційних процесів, основною функцією якого є адаптація. У результаті критичного аналізу стверджується, що як напрям еволюційна епістемологія має ряд недоліків і не здатна повністю пояснити природу свідомості. Відповідно, ця теорія потребує подальшого аргументування.

Ключові слова: *свідомість, мозок, еволюція, коеволуція.*

Еволюційна епістемологія – це напрям в епістемології, що досліджує пізнання як момент еволюції живої природи та її продукт. Перші праці з еволюційної епістемології